

UDK: 621.311(497.5Šibenik)18/19”
338(497.5)(091)

Prethodno priopćenje

Primljeno: 17. 3. 2020.

Prihvaćeno: 20. 5. 2020.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v52i2.10626>

Poduzeća *SUFID* i *La Dalmatienne* od osnutka do Drugoga svjetskog rata: crtice iz povijesti elektrifikacije Šibenika i okolice*

TOMISLAV ANIĆ

Hrvatsko katoličko sveučilište, Odjel za povijest

Zagreb, Hrvatska

tomislav.anic@unicath.hr

U članku se istražuju okolnosti osnivanja i rad poduzeća *SUFID* i *La Dalmatienne*. Poseban naglasak stavljen je na aspekt elektrifikacije Šibenika i njegove okolice s obzirom na ulogu tih pravnih subjekata. Prateći razvoj poduzeća u gotovo polustoljetnom razdoblju od kraja XIX. do prve polovine XX. stoljeća, težište je stavljeno na prepoznavanje važnijih elemenata procesa modernizacije koji su bili izravna posljedica druge industrijske revolucije. Poduzeća su u tom razdoblju bila podložna svim promjenama s obzirom na ekonomske i političke okolnosti.

Ključne riječi: *SUFID*; *La Dalmatienne*; modernizacija; Šibenik; elektrifikacija; ekonomska povijest

Uvod

Povijest velikih industrijskih poduzeća krajem XIX. i u prvoj polovini XX. stoljeća zrcali modernost svakoga društva. Intencija je ovim radom istražiti povijest poduzeća *SUFID* i *La Dalmatienne* u svjetlu onih ekonomskih i političkih kretanja koja su utjecala na njihov rad. Težište će biti stavljeno i na proizvodnju električne energije, koja je činila znatan dio ukupne proizvodnje obaju poduzeća, a u znatnoj je mjeri promijenila život Šibenika i njegove okolice.

* Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom: IP-2016-06-2015 *Modernizacija urbanog života u Hrvatskoj kroz prizmu razvoja komunalne infrastrukture u 19. i 20. stoljeću*.

Studijom slučaja, prateći razvoj *SUFID-a* i *La Dalmatienne*, nastojat će se objasniti neki od važnijih elemenata funkcioniranja gospodarstva, utjecaj globalnih gospodarskih kretanja na ona lokalna, odnos domaćega i stranoga kapitala, utjecaj međunarodne politike na unutrašnju politiku, koja je imala izravne posljedice na funkcioniranje gospodarstva te reguliranje imovinsko-pravnih odnosa. Jednako tako pokušat će se uočiti negativne posljedice industrijalizacije, odnosno njezin izravni utjecaj na neposredni okoliš. U vrijeme rane industrijalizacije doći će i do zadiranja u imovinsko-pravne odnose i način njihova razrješenja da bi se omogućile prostorne promjene potrebne za razvoj infrastrukture, osobito cesta i dalekovodnih trasa.

U radu će se na temelju arhivskih istraživanja provedenih u Hrvatskom državnom arhivu i Državnom arhivu u Šibeniku, analizirati rad tvornice *SUFID* i *La Dalmatienne* s obzirom na razvoj elektrifikacije i posljedice koje su s tim u vezi proizašle.

Kontekst gospodarskoga razvoja Šibenika

Na gospodarski razvoj Šibenika u prvoj polovini XX. stoljeća utjecao je niz važnih čimbenika. Geografski, grad je smješten između Splita i Zadra te dobro povezan magistralnim pravicima i s ostalim naseljima primorja i unutrašnjosti.¹ Prirodna bogatstva, osobito vapnenac iznimne kakvoće te još više vodeno bogatstvo potrebno za gradnju hidroelektrana, činila su dobru pretpostavku za razvoj industrije. Gledano iz perspektive prometne povezanosti, Šibenik je u određenoj mjeri imao razvijene cestovne, brodske i željezničke veze, što je bio važan element potencijalnim ulagačima. Naposljetku, ali ne manje važno, šibenski je bazen obilovao radnom snagom u svojem zaleđu, a stanovništvo je moglo birati između ostanka na zemlji i odlaska preko Atlantika.²

Na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće šibensko stanovništvo konstantno će se povećavati. Godine 1890. Šibenik ima 8488 stanovnika, 1900. 10.974, a 1910. godine 13.659 stanovnika.³ Usprkos povećanju stanovništva od 62 %, njegova će se proizvodnja u znatnoj mjeri temeljiti na proizvodnji vina. Od 90.118,97 ha ukupne površine pod vinovom lozom u Dalmaciji do početka Prvoga svjetskoga rata na šibensko područje otpadalo je 17 %, što je bila najveća vinogradarska površina u Dalmaciji.⁴ Proizvodnja vina, kao iznimno važna gospodarska grana, smanjivat će se ponajprije zbog dva razloga: vinske klau-

¹ BLAŽEVIĆ, „Šibensko gospodarstvo od sredine 19. stoljeća do 1921. godine”, 164.

² Opširnije vidi u: KARAMAN, „Uloga Šibenika u dalmatinskoj privredi”; LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*; KUKOLEČA, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*; MARČIĆ, *Gospodarski položaj Dalmacije u Jugoslaviji*; PERIČIĆ, *Prinosi povijesti gospodarstva Šibenika*.

³ KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1851-1971.*, 672.

⁴ OŽANIĆ, *Poljoprivreda Dalmacije*, 128-129.

zule (1893. – 1903.) i trsova ušenca (filoksere), bolesti koja je vinarstvu donijela goleme probleme.⁵

Unatoč napretku industrijske proizvodnje u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, do čega je došlo prije svega izmjenom gradske infrastrukture i jačanjem prometa u luci, Šibenik je ostao najvećim dijelom težačko vinogradarsko središte. Od poljoprivrede je živjelo 80 % aktivnoga pučanstva, od rudarstva, industrije i obrtništva 6 %, a 4 % od trgovine, prometa i bankarstva.⁶

Intenzivniji razvoj Šibenika započet će sredinom sedamdesetih godina XIX. stoljeća, a u najvećoj će mjeri biti vezan uz gospodarstvenika i političara Antu Šupuka. Kao prvi hrvatski načelnik Šibenika (1872. – 1903.), realizirao je niz važnih infrastrukturnih projekata, od kojih ću s obzirom na obrađenu problematiku spomenuti sljedeće: izgradnja željezničke pruge Siverić – Šibenik, gradnja vodovoda, suvremene bolnice i zgrade suda, izgradnja energetske sustava na izmjeničnu struju.⁷

Veliki investicijski zamah Šibenika dogodio se nakon dvaju ulaganja u energetska postrojenja, prvo realizirano 1895., kada poduzeće *Šupuk e Meichsner – Prima concessionata Centrale elettrica in Dalmazia Krka*, odnosno *Šupuk i Meichsner – Prva ovlaštena električna centrala u Dalmaciji Krka*, gradi malu hidroelektranu Jaruga na rijeci Krki.⁸ Ideja o gradnji hidroelektrane potekla je od pomorskoga kapetana Marka Šupuka, sina dugogodišnjega šibenskoga gradonačelnika Ante Šupuka. Pretpostavlja se da mu je pala na pamet nakon što je 1891. u Frankfurtu na Majni održana Međunarodna elektrotehnička izložba, gdje je bio eksperimentalno demonstriran prijenos električne energije na udaljenost od 175 km uz male gubitke.⁹

Od osobite je važnosti u tom trenutku bilo vodeno bogatstvo šibenske okolice. Kao i na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće diljem razvijenoga svijeta, ponajprije Europe i Sjeverne Amerike, u dijelovima Hrvatske bogatim vodenim potencijalom dogodit će se velike promjene u razvoju. Električna energija nuževito je osvojila Ameriku i Europu, gotovo u isto vrijeme i pojedine dijelove hrvatskoga prostora, ali u znatno manjem opsegu od onoga što se događalo u razvijenim svjetskim industrijskim centrima.¹⁰ Primjer razvoja šibenske indu-

⁵ PERIĆ, „Vinska klauzula”, 257-296.

⁶ ŠMIT, *Izgradnja hrvatske aluminijske industrije*, 28.

⁷ GRUBIŠIĆ, „Pregled povijesti Šibenika 1873. – 1921. godine”, 409.

⁸ ŠKARICA, *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka*, 12.

⁹ *Isto*, 34.

¹⁰ BENEVOLO, *Grad u istoriji Evrope*, 243; LANDES, *Bogatstvo i siromaštvo naroda*, 359; SEMJONOV, *Bogatstvo svijeta*, 279-281.

strije jedan je od pokazatelja te tvrdnje. Bilo je to vrijeme u kojem će i veći dio hrvatskih prostora ući u eru električne kulture.¹¹

Ideju Marka Šupuka o gradnji hidroelektrane i distribuciji električne energije svesrdno su prihvatili gradonačelnik Ante Šupuk i ing. Luigi Vjekoslav Meichsner. Njih će trojica realizirati prvi sustav proizvodnje, distribucije i potrošnje izmjenične struje na prostoru Hrvatske. Kao inženjer građevinarstva, Meichsner je imao tehnička znanja potrebna za realizaciju toga projekta. On je u svibnju 1893. poslao molbu za gradnju hidroelektrane na Skradinskom buku. U realizaciji projekta sudjelovao je i Marko Šupuk, a njegov otac Ante svojim je sredstvima stao iza cjelokupne investicije.¹² Može se pretpostaviti da šibenski gradonačelnik, saborski zastupnik i predstavnik Dalmacije u Carevinskom vijeću u Beču nije htio biti najistureniji investitor u tom projektu.¹³ Dvije godine poslije dolazi do razlaza dvaju partnera, Meichsnera i Šupuka, što je za posljedicu imalo promjenu imena tvrtke *Šupuk i Meichsner – Prva ovlaštena električna centrala u Dalmaciji Krka* u *Ante Šupuk i sin – Prva povlaštena centrala u Dalmaciji Krka*¹⁴.

Ta vlasnička promjena nije nimalo poremetila zacrtane planove elektrifikacije. Godine 1895. Šibenik će postati drugi grad u svijetu koji za javnu rasvjetu koristi električnu energiju proizvedenu u hidroelektrani. Potrošnja električne energije bila je vrlo mala, a korištena je u mlinovima, kazalištu, hotelima i bolnicama danju te noću za javnu rasvjetu. Da bi povećali potrošnju, Šupukovo je poduzeće besplatno dijelilo električna kuhala. No ni to nije pomoglo primarnoj želji za povećanjem zarade.¹⁵

Elektrifikacija kao izravna posljedica druge industrijske revolucije, poduzetničkoga promišljanja i angažmana političko-privredne elite umnogome će utjecati na životne prilike stanovnika Šibenika i njegove okolice. Svakako u tom smislu treba spomenuti razvoj najvažnijih industrijskih grana. Tako će od početka XX. stoljeća prehrambena industrija biti temeljena na proizvodnji tjestenine u tvornicama *Stipe Šare* te *Gizela i Petar Montanari i Inchiostri i sin*.¹⁶ U gradu će 1911. početi s radom *Prva dalmatinska tvornica prediva i tkala*, u kojoj će pedeset radnika proizvoditi sukno za odijela i vunene pokrivače. Strojevi su u tvornici radili na električni pogon.¹⁷ *Tvornica maraskina i fnih*

¹¹ BENEVOLO, *Grad u istoriji Evrope*, 243.

¹² ŠKARICA, *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka*, 34.

¹³ MOSER, *Šibensko munjivo*, 9.

¹⁴ *Isto*.

¹⁵ ŠKARICA, *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka*, 34.

¹⁶ HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije*, 287; LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, 96-97.

¹⁷ HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije*, 368.

likera, koja postoji od 1884., svoje proizvode prodat će ne samo na domaćem tržištu, nego i u Čehoslovačkoj te zemljama Južne Amerike.¹⁸

Suradnja domaćih i inozemnih poduzeća

Krajem XIX. i početkom XX. stoljeća nedostatak kapitala i loša organiziranost privrednika bili su prije svega razlogom slaba i spora razvoja moderne industrije.¹⁹ Upravo je zbog toga poduzetnička pokretljivost trebala biti usmjerena privlačenju stranoga kapitala, osobito s obzirom na razvoj električne energije i proizvodnje vezane uz nju. Bilo je jasno da je domaće poduzetništvo preslabo za apsorpciju električne energije s obzirom na mogućnosti koje stoje na raspolaganju za njezinu proizvodnju. Do vrlo plodonosne poslovne suradnje doći će potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća između tvrtke *Ante Šupuk i sin* i venecijanskoga poduzeća *Società Veneziana di Elettrochimica*. Godine 1898. dogovorena je gradnja tvornice kalcijeva karbida u blizini hidrocentrale Jaruga I, prve tvornice takve vrste na istočnojadranskoj obali, stavljene u pogon 1899. godine. Tvornica je vrlo uspješno radila, no izgorjet će u požaru iduće godine.²⁰ Kako je *Società Veneziana di Elettrochimica* zapala u poteškoće i zbog krize na međunarodnom tržištu, dokapitalizirat će ju rimsko društvo *Società italiana per carburo di calcio, acetilene et altri gas*.²¹

Dobri poslovni rezultati u požaru stradale tvornice zasigurno su bili snažan razlog za nastavak proizvodnje kalcijeva karbida. Upravo tada dolazi do suradnje domaćih i inozemnih privrednika. U Trstu je 1901. sklopljen ugovor između poduzeća *Ante Šupuk i sin*, društva *Società veneziana elettrochimica* i društva *Società italiana per carburo di calcio, acetilene et altri gas*, kojim je stvoreno novo poduzeće za korištenje vodenih snaga *Società anonima per la utilizzazione delle forze idrauliche della Dalmazia (SUFID)*. Tim je ugovorom određeno da će poduzeće *Ante Šupuk i sin* neiskorišteni dio protoka vode od 22,61 m³/s sa Skradinskoga buka, za koji je imalo koncesiju, ustupiti *SUFID*-u u razdoblju od dvadeset godina. Za svoje je potrebe poduzeće *Ante Šupuk i sin* zadržalo 3,20 m³/s vode, odnosno količinu potrebnu za rad hidroelektrane Jaruga I (HE Krka).²²

Društva *Società veneziana elettrochimica* i *Società italiana per carburo di calcio, acetilene et altri gas* otkupila su pravo za proizvodnju kalcijeva karbida za područje Dalmacije i ujedno se obvezala na gradnju nove tvornice te izgrad-

¹⁸ JAKOVLJEVIĆ, *Kazivanja o Šibeniku*, 55; TAMBAČA, *Šibensko iverje*, 10.

¹⁹ KARAMAN, „Privredni razvitak Dalmacije”, 651.

²⁰ MOSER, *Šibensko munjivo*, 14.

²¹ ŠKARICA, *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka*, 35.

²² MOSER, *Šibensko munjivo*, 15.

nju nove hidroelektrane da bi se iskoristili viškovi vode. Ugovorom je također bilo određeno da će nakon 29 godina, odnosno 30. lipnja 1930., tvrtka *Ante Šupuk i sin* preuzeti izgrađene objekte bez naknade.²³

Ubrzo je uslijedilo novo ulaganje zbog gradnje elektroenergetskoga izvora Jaruga II na Skradinskom buku, kao i gradnje velike tvornice kalcijeva karbida u tadašnjem šibenskom predgrađu Crnica. Tijekom izgradnje hidroelektrane Jaruga II u lipnju 1903. umro je Marko Šupuk, idejni začetnik elektrifikacije Šibenika, a u studenom 1904. umire i njegov otac Ante. Poduzeće *Ante Šupuk i sin* otada vode zakonski nasljednici, a njegov je razvoj tekao paralelno s radom tvornice u Crnici.²⁴ Godine 1904. u Crnici će na površini od otprilike 75.000 m² u rad biti pušteno prvo veliko industrijsko postrojenje, poznato pod akronimom njegova vlasnika *SUFID*.²⁵

Razvoj *SUFID*-a i *La Dalmatienne* do Drugoga svjetskog rata

Nakon toga *SUFID* je 1906. krenuo u gradnju hidrocentrale na Manojlovcu (danas HE Miljacka), gdje je iskorištena snaga četiriju slapova, Manojlovca, Brljana, Rošnjaka i Milika, spajanjem u jedan. Hidrocentrala na Manojlovcu proizvodila je 24.000 KS električne energije. *SUFID* je u svojim dvjema centralama proizvodio 31.000 KS električne energije za proizvodnju kalcijeva karbida u tvornici u Crnici.²⁶

Sjedište poduzeća od osnivanja bilo je u Milanu, a potom u Trstu. *SUFID* je bio registriran za iskorištavanje vodenih snaga Dalmacije, proizvodnju karbida, cijanamida, sode, aluminijske, za izrađivanje minerala, kovina te osnivanje sličnih industrija elektrokemijske i elektrotehničke naravi s početnim kapitalom od 2.500.000 kruna. Sjedište *SUFID*-a vrlo će se brzo iz Trsta preseliti u Beč. U početku se poduzeće iznimno brzo razvijalo, što je vidljivo iz višestrukoga povećanja njegove vrijednosti. Godine 1912. ona je iznosila 14.000.000 kruna, odnosno porasla je za više od 5,5 puta.²⁷

Poduzeće prati sve novine u proizvodnji, osobito tada najmodernije tehnološke procese, zbog čega će 1908. započeti suradnju s *Ugarskim društvom za proizvodnju azota*. Ugarsko je društvo koristilo tada najsuvremeniji Frank-Carov patent za proizvodnju cijanamida, što im je omogućilo nove investicije za povećanje produktivnosti. U tu svrhu dioničari *SUFID*-a 1909. odlučuju otkupiti koncesiju od poduzeća *Wasswerke Almissa Koller et Golwing* za isko-

²³ Isto.

²⁴ Isto, 16.

²⁵ KOSTIĆ, *Tvornica elektroda i ferolegura Šibenik*, 33.

²⁶ LAKATOŠ, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd*, glava V, 100.

²⁷ LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, 40.

rištavanje rijeke Cetine. Ta je transakcija omogućila iskorištavanje Cetine na dijelu toka kod vodopada Velike i Male Gubavice nedaleko od Kraljevca, a 21 km uzvodno od ušća. *SUFID* je u Kraljevcu izgradio električnu centralu snage 36.000 KS, koja je proizvodila električnu energiju za tvornička postrojenja u Dugom Ratu kraj Omiša.²⁸

U *SUFID*-ovim tvornicama u Crnici i Dugom Ratu proizvodio se kalcijev karbid i cijanamid. U tvornici u Crnici godišnje se do dvadesetih godina prošloga stoljeća proizvodilo 18.000 t kalcijeva karbida i 7000 t dušikova vapna.²⁹ Dopunom proizvodnje cijanamida tadašnji pogon postaje jednim od prvih za proizvodnju umjetnih gnojiva u Europi. Tvornica je do završetka Prvoga svjetskog rata bila jedan od najvećih proizvođača karbida i cijanamida na svijetu.³⁰ Dugoratska tvornica, s modernijom infrastrukturom, u istom je razdoblju mogla proizvesti 24.000 t karbida. Te su tvornice zapošljavale oko 1300 radnika – šibenska preko 800, a dugoratska oko 500.³¹ Ujedno će u nadolazećem razdoblju postati i jednim od najvećih svjetskih proizvođača kalcijeva karbida³² i kalcijeva cijanamida³³.

Radnici tvornice u Crnici radili su od jedanaest do dvanaest sati dnevno za dnevnicu od 2 austrijske krune. To je bio iznos za koji se moglo kupiti 6 kg običnoga kruha.³⁴ Osim što je do polovine XX. stoljeća u nekim razdobljima zapošljavala i do 800 radnika, tvornica u Crnici donijela je višestruku korist gradu Šibeniku. Prvo, grad je od prireza uprihodio u prvim godinama 20.000,00 austrijskih kruna godišnje i drugo, ostala manja industrijska postrojenja dobila su znatnu mogućnost daljnjega razvoja. Tu se prije svega misli na tvornicu tjestenine, mlinsku industriju i tvornicu leda.³⁵

Prvi svjetski rat bitno će utjecati na rad tvornice u Crnici, kao i na hidroelektrane Jaruga I i Jaruga II. Zbog toga što su proizvodile strateški materijal, elektrana Jaruga II i tvornica karbida nastavljaju s radom prilagođavajući proizvodnju ratnim potrebama austrougarske vojske. No, hidroelektrana Jaruga

²⁸ LAKATOŠ, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd*, glava V, 100.

²⁹ LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, 44.

³⁰ „Povijest TEF-a”.

³¹ LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, 44.

³² Kalcijev karbid (CaC_2), uz sumpornu kiselinu i sodu, najvažniji je proizvod bazne kemijske industrije. Acetilen (etin) najvažniji je proizvod koji se dobiva njegovom reakcijom s vodom. Najviše se koristi u rudarskim svjetiljkama kao gorivi plin i uređajima za autogeno zavarivanje. Više o kemijskim procesima vidi u: RAOS, „Povijest proizvodnje kalcijeva karbida u Hrvatskoj”, 235.

³³ Kalcijev cijanamid (CaCN_2), dušično vapno dobiveno na temperaturama od oko 1000 °C djelovanjem dušika i kalcijeva karbida. Taj se sivocrni prah koristi kao umjetno dušično gnojivo. Vidjeti: „Cijanamid”, u *Proleksis enciklopedija online*.

³⁴ ŠKARICA, *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka*, 51.

³⁵ *Isto*, 50.

I te dalekovod kojim je distribuirana električna energija zbog potreba vojne industrije ostaju bez bakra i željeza. Te je metale rekviriralo Ministarstvo rata i iskoristilo za izradu streljiva i oružja. Zbog toga je poduzeće *Ante Šupuk i sin* ostalo bez mogućnosti za proizvodnju i distribuciju električne energije te je radi opstanka bilo prisiljeno udružiti se sa *SUFID*-om.³⁶

Nakon prestanka rada hidroelektrane Jaruga I, 1914. grad Šibenik nije imao dovoljno električne energije, a tvornica u Crnici imala je višak električne energije. Da bi nadišli nastali problem, došlo je do sporazuma između poduzeća *Ante Šupuk i sin* i *SUFID*-a. Posebnim je ugovorom reguliran iznos zakupa protoka vode koji je *SUFID* trebao podmiriti zbog korištenja one vode koja je bila namijenjena hidroelektrani Jaruga I. Uvjet je bio da *SUFID* iz svojih elektrana tijekom godine usmjeri milijun kWh električne energije poduzeću *Ante Šupuk i sin* da bi ju ono moglo dalje distribuirati gradu i okolici.³⁷

Uoči Prvoga svjetskog rata radnici mađarskoga poduzeća *Ganz* obnavljali su i modernizirali elektropeći tvornice. Iako će taj posao završiti 1916., tijekom Prvoga svjetskog rata tvornica je radila punim kapacitetom.³⁸ Isto tako pred početak Prvoga svjetskog rata *SUFID* će proširiti svoju proizvodnju gradnjom tvornice u Dugom Ratu, koja će, započeta 1912., biti završena već 1913. godine. Dugoratska tvornica umjetnoga gnojiva u potpunosti je izvedena za vrijeme Prvoga svjetskog rata.³⁹

Nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije ujesen 1918. Kraljevina Italija okupirat će dio Dalmacije, nakon čega će upravljanje tvornicom potpasti pod talijansku okupacijsku vlast. Završetak Prvoga svjetskog rata odrazio se i na daljnji razvoj poduzeća; sjedište je iz Beča premješteno u Trst, a glavnicu je povećana na 21.000.000 kruna. Prateći geopolitičke promjene neposredno nakon svršetka rata, sve dionice austrijskih fizičkih i pravnih osoba postale su vlasništvo talijanskih fizičkih i pravnih osoba. Početkom dvadesetih godina XX. stoljeća, uzme li se u obzir element državljanstva, odnos talijanskih i državljana Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) bio je, s obzirom na udjele, raspoređen na sljedeći način: 95,22 % dionica pripadalo je talijanskim državljanima u odnosu na 4,78 % udjela dionica koje su pripadale državljanima Kraljevine SHS. S obzirom na takvu raspodjelu kapitala, evidentno je da je to razdoblje bilo obilježeno izrazitim nacionalnim ekonomskim protekcijom.⁴⁰

Priključenjem Šibenika i okolice Kraljevini SHS 13. lipnja 1921. poduzeće nije promijenilo vlasničku strukturu. Razlog tomu ugovor je iz 1921. na te-

³⁶ MOSER, *Šibensko munjivo*, 16.

³⁷ *Isto*, 17.

³⁸ ŠKARICA, *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka*, 50.

³⁹ „Povodom 100. godina od početka rada tvornice oko koje je nastalo mjesto”.

⁴⁰ LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, 41.

melju kojega *SUFID* konzumira sva prava proistekla iz njega. No, već ujesen iste godine zaustavlja se proizvodnja zbog nagomilanih viškova uvjetovanih novim odnosima na međunarodnom tržištu i tehnološkim napretkom konkurencije.⁴¹

Ukupna svjetska proizvodnja karbida prije Prvoga svjetskog rata iznosila je oko 300.000 t godišnje, iz čega slijedi da su dvije tvornice u Dalmaciji imale šestinu udjela u svjetskoj produkciji. No, uvjeti su na svjetskom tržištu nakon 1918. stubokom promijenjeni. U Švicarskoj i Italiji podignuto je više tvornica karbida, a potražnja je u odnosu na razdoblje prije 1918. godine pala.⁴²

Šibenska je tvornica, prije svega zbog iznimno pogodna geografskoga položaja, omogućavala jednostavan i jeftin prijevoz manganskih rudača, ponajprije iz Grčke, Turske, Rusije i Indije. Osim toga, uz domaće tržište, poduzeće je robu plasiralo na tržišta zapadne Europe i Amerike. No, tehnološki procesi primjenjivani u proizvodnji tada su već bili zastarjeli i kao takvi nekonkurentni na svjetskom tržištu. To se prije svega očitovalo u utrošku električne energije, što je znatno poskupljivalo konačni proizvod.⁴³

Izravna posljedica zastarjeloga i skupoga proizvodnog procesa početkom dvadesetih godina bilo je otpuštanje 600 radnika. Nagomilane zalihe ipak su tijekom 1922. plasirane na tržište, čime je stvorena pretpostavka za ponovno pokretanje proizvodnje.

Na poslovima u tvornici tada je bilo angažirano 300 radnika, koji će potrebama narudžaba udovoljavati do 1925., kada tvornica počinje raditi punim kapacitetom. Snaga poslovanja ponajprije se očitovala u 1200 zaposlenih radnika, godišnjoj proizvodnji od 20.000 t kalcijeva karbida i 10.000 t cijanamida. Ti su rezultati *SUFID* svrstavali među najveće svjetske proizvođače. Na valu uspješnoga poslovanja poduzeće će raditi do 1929., odnosno izbijanja Velike gospodarske krize. Iste je godine istjecala *SUFID*-ova koncesija na iskorištavanje vodenih snaga za hidroelektranu Jaruga.⁴⁴ Vlasnici poduzeća namjeravali su produžiti ili obnoviti koncesiju, no zbog vanjskopolitičkih razloga to im nije bilo omogućeno. Krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina vanjska politika Kraljevine SHS/Jugoslavije veže se uz interese Francuske, koja u tom razdoblju djeluje u pravcu reorganizacije Male Antante.⁴⁵ Jesu li tu vanjskopolitičku zapreku vlasnici *SUFID*-a uspjeli zaobići, možda razriješe neka buduća arhivska istraživanja u Trstu odnosno Parizu. Iz dosadašnjih istraživanja može se zaključiti da su dioničari *SUFID*-a sve dionice prodali francuskom

⁴¹ ŠKARICA, *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka*, 50.

⁴² LAKATOŠ, *Industrija Dalmacije*, 44.

⁴³ „Povijest TEF-a”.

⁴⁴ ŠKARICA, *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka*, 50.

⁴⁵ POPOV, *Od Versaja do Danciga*, 434-435.

dioničkom društvu za proizvodnju fosfata *Société française pour l' exploitation des forces hydroélectrique de Dalmatie*, skraćeno *La Dalmatienne*. Kraljevina Jugoslavija i *La Dalmatienne* potpisali su ugovor prema kojem novom koncesionaru pripada pravo korištenja vodenih snaga Krke i Cetine te će za to plaćati naknadu svim općinama na čijim prostorima obavlja posao.⁴⁶

Nakon neuspjelih pregovora predstavnika *SUFID*-a s predstavnicima Vlade Kraljevine SHS/Jugoslavije, dionice *SUFID*-a prodane su francuskom društvu *Phosphates Tunisiens* iz Pariza. No svakako treba istaknuti da je na čelu toga društva bio Gustav Donegan, brat Gina Donegana, jednoga od dioničara *SUFID*-a.⁴⁷

Prema tom ugovoru, Vlada Kraljevine Jugoslavije obvezala se da će pomoći u razvitku Društva te je u tu svrhu dala koncesiju *SUFID*-u na pedeset godina, oslobodila Društvo svih državnih pristojbi, uključujući neplaćanje poštanskih maraka. Opterećivati proizvodnju struje novčanim nametima nisu smjele država, kotarevi, općine i administrativne autonomne jedinice. Tijekom trajanja ugovora država nije mogla nametnuti izvoznu carinu, ali isto tako ni bilo kakvo opterećenje na proizvode *SUFID*-ovih tvornica i podružnica. Osim toga Vlada je preuzela obvezu da 10 % od proizvedene energije preuzme iz *La Dalmatienne* za potrebe države, i to prema sljedećem opterećenju: zimi 6000 kW, a ljeti oko 1000 kW. Društvo se obvezalo da će modernizirati postojeće tvornice i sagraditi nove koje će iskorištavati proizvedenu energiju. Od svega toga uglavnom nije učinilo ništa osim što je proširilo centralu u Kraljevcu.⁴⁸ Godine 1932. ugrađena su dva nova agregata za proizvodnju električne energije, koja su uz dva postojeća činili proizvodnu osnovu sve do 1990. godine.⁴⁹ Ni državne se vlasti nisu držale svih obveza, osobito onih o preuzimanju energije. Rezultat tako određenih ugovornih stavki pružao je poduzeću znatno veću mogućnost iskorištavanja od dogovorenog, a zauzvrat je u takvoj raspodjeli država dobivala manje od onoga što je stajalo u ugovoru.⁵⁰ Za razvoj konjun-

⁴⁶ ŠKARICA, *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka*, 51.

⁴⁷ HR-HDA-365-RZDP, sv. 19, br. 672, Okružni narodni sud Srednje Dalmacije, Split 24. studenoga 1945., K 112/45, u kaznenoj stvari protivu Andre Vincenta predsjednika „La Dalmatienne”, francuskog društva hidroelektričnih snaga Dalmacije i drugih.

⁴⁸ HR-HDA-365-RZDP, sv. 19, br. 672, Ministarstvo Finansija Kraljevine Jugoslavije, Kabinet Ministra finansija, Pov. Br. 173, 10. lipnja 1929. god. Beograd, Zaključak između potpisanih Vlade koju predstavlja dr. Stanko Švrlljuga ministar finansija, g. Stevan Savković ministar građevina i g. dr. Oto Frangeš ministar poljoprivrede i voda s jedne strane i Društvo Tuniskih Fosfata, gnojiva i kemijskih proizvoda, Dioničkog društva s kapitalom od 81.750.000 franaka koje predstavlja g. Frederick Nano, industrijalac, bivši narodni poslanik i Veliki oficir Legije časti.

⁴⁹ „HE Kraljevac”.

⁵⁰ HR-HDA-365-RZDP, sv. 19, br. 672, Ministarstvo Finansija Kraljevine Jugoslavije, Kabinet Ministra finansija, Pov. Br. 173, 10. lipnja 1929. god. Beograd, Zaključak između potpisanih Vlade koju predstavlja dr. Stanko Švrlljuga ministar finansija, g. Stevan Savković ministar građevina i g. dr. Oto Frangeš ministar poljoprivrede i voda s jedne strane i Društvo Tuniskih Fosfata, gnojiva i kemijskih

kture u prvim desetljećima prošloga stoljeća proizvodnja električne energije bila je iznimno važna, a moć onih koji su ju proizvodili prilična.⁵¹

Ugovor je bio potpisan na pedeset godina i njime se poduzeće obvezalo nastaviti proizvodnju kalcijeva karbida i cijanamida te uvesti proizvodnju ferolegura. Ugovor s jugoslavenskom Vladom nikad nije bio objavljen, nego je samo u *Službenom listu* izašla kratka obavijest o njegovu sklapanju. Nakon toga povela se akcija da se ugovor revidira, a u tu je svrhu osnovana komisija koja je Ministarskom savjetu podnijela izvješće o nužnosti promjene stavaka ugovora, no te preporuke nikada nisu provedene.⁵²

Nastavak ekonomske krize tridesetih godina doveo je do obustave proizvodnje i otpuštanja 700 radnika.⁵³ U tvornici će ostati samo radnici na osiguranju i održavanju zgrade i postrojenja. Rad tvornice iznova će započeti tek 1938. godine. Već iduće godine, neposredno pred Drugi svjetski rat, tvornica radi zaokret u proizvodnji i orijentira se na feromangan, silikomangan, silikozrcalovinu, silikokalcij, ferovolfram i feromolibden.⁵⁴ *La Dalmatienne* će početi raditi punim kapacitetom, a to će omogućiti 300 zaposlenih. Društvo je, s obzirom na izrazito blagonaklon ugovor koji je sklopilo s Vladom Kraljevine Jugoslavije, dobro poslovalo, što je očito iz povećanja prihoda. U tom su razdoblju proizvodnja i prodaja bile usmjerene prema svjetskom tržištu.⁵⁵

Poduzeće *La Dalmatienne* između dvaju svjetskih ratova dobavljalo je sirovine iz prekomorskih zemalja te je gotove proizvode tim i europskim zemljama prodavalo sve do 1941. godine. Otada su svi proizvodi poduzeća preusmjereni na tržišta zemalja sila Osovine.⁵⁶

Uoči izbijanja Drugoga svjetskog rata Kraljevina Jugoslavija otkupljuje dionice od dioničkoga društva *La Dalmatienne* u iznosu od oko 4 milijuna američkih dolara. Ugovorom je određeno da će u razdoblju od jedanaest godina tvornica prijeći u vlasništvo države, a do isteka toga roka *La Dalmatienne* ima pravo konzimirati sva vlasnička prava i obveze.⁵⁷

proizvoda, Dioničkog društva s kapitalom od 81.750.000 franaka koje predstavlja g. Frederick Nano, industrijalac, bivši narodni poslanik i Veliki oficir Legije časti.

⁵¹ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Privredne prilike i struktura stanovništva”, 42.

⁵² HR-HDA-313-ZUND, kut. 518, Promemorija dr. Zlatarića u Pitanju vlasnosti „La Dalmatienne”, 3. ožujka 1945., Pozicija br. 2 Uputstva i izvještaji iz Beograda.

⁵³ HR-HDA-365-RZDP, sv. 19, br. 672, Okružni narodni sud Srednje Dalmacije, Split 24. studenoga 1945., K 112/45, u kaznenoj stvari protivu Andre Vincenta predsjednika „La Dalmatienne”, francuskog društva hidroelektričnih snaga Dalmacije i drugih.

⁵⁴ „Povijest TEF-a”.

⁵⁵ HR-HDA-365-RZDP, sv. 19, br. 672, Okružni narodni sud Srednje Dalmacije, Split 24. studenoga 1945., K 112/45, u kaznenoj stvari protivu Andre Vincenta predsjednika „La Dalmatienne”, francuskog društva hidroelektričnih snaga Dalmacije i drugih.

⁵⁶ *Isto*.

⁵⁷ ŠKARICA, *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka*, 51.

Prostor Šibenika i šire okolice u istraženom razdoblju dijeli sva obilježja prve faze modernizacije na hrvatskom prostoru.⁵⁸ Kao rubni dio Austro-Ugarske Monarhije do 1918., a nakon toga Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije, to je bilo zapostavljeno područje čije je obilježje temeljni nedostatak infrastrukture. U centrima višenacionalnih država bile su smještene politička i ekonomska moć, koje su uvjetovale brzinu ekonomskoga razvoja.⁵⁹ Procesi modernizacije na tom su prostoru bili usko vezani uz privatnu inicijativu i privatni kapital, no krucijalne su odluke donošene u političkim centrima, što potvrđuje i razvoj elektroenergetike šibenskoga prostora.

Prema popisu iz 1931., Šibenik je još uvijek pretežito težački grad. Od 16.996 stanovnika čak se 7139 izdržavalo od poljoprivrede. Usprkos orijentaciji grada prema industrijskoj proizvodnji od početka XX. stoljeća do Drugoga svjetskog rata, u Šibeniku do 1941. u industriji i obrtništvu radi nešto manje od 900 radnika, što u odnosu na ukupan broj pučanstva govori da je Šibenik u tom razdoblju ostao uglavnom težački grad.⁶⁰

Svijest o štetnosti industrije i prvi postupci s tim u vezi

Ustupci modernitetu pokazali su vrlo brzo i svoju lošiju stranu, što se može iščitati iz parnice vođene pred Okružnim sudom u Šibeniku u parnici Grge Zaninovića kao tužitelja protiv poduzeća *SUFID* iz Šibenika kao tuženika.

Tužitelj Zaninović imao je kuću za stanovanje nedaleko od tvornice u Crnici, a u njoj konobu za prodaju vina i dio za iznajmljivanje, koju je sagradio 1905. godine. Kako se tvornička proizvodnja povećavala, povećavao se i broj peći i dimnjaka. Prema tužiteljevim navodima, iz tvorničkih se dimnjaka širila velika količina dima i luga, koji su padali na njegovu kuću i ulazili u nju, zbog čega je pocrnjela izvana i iznutra. Kvaliteta zraka bila je toliko loša da je Zaninovića ponukala na tužbu zbog višestruko pretrpljene štete. Ne samo da nije mogao normalno živjeti, kako se razabire iz optužnice, nego se nije mogao baviti ni iznajmljivanjem ni prodajom vina. Stoga je predložio da tuženo društvo ukloni ili popravi dimnjake te da ga se obešteti zbog pretrpljene štete, kao i one koju će ubuduće pretrpjeti dokle god tvornica ne bude „dobro udešena”. S obzirom na optužnicu, stav je pravnoga zastupnika *SUFID*-a bio da je rad

⁵⁸ ROGIĆ, „Tri hrvatske modernizacije i uloga elita”, 37-78.

⁵⁹ BARA, „Modernizacija urbanog života u Hrvatskoj”, 13.

⁶⁰ LIVAKOVIĆ, *Tisućljetni Šibenik*, 225, 227.

tvornice usklađen sa svim propisima obrtničkih zakona, a da je za proizvodnju poduzeće imalo sva potrebna odobrenja nadležne administrativne vlasti.⁶¹

Iščitavajući presudu, osobito u dijelu svjedočenja inženjera Bartolija kao predstojnika tvornice, koji je izjavio da je zgrada tvornice s osam peći na istoj adresi bila i prije no što je tuženik izgradio kuću, „svakome je bilo poznato a naročito onim u Crnici da će se djelovanje tvornice proširiti i da će imati nepriliku dima kada peći budu pomnožene [...]”. Iako je tužitelj, prema sudskim spisima s procesa, namjeravao prodati kuću, do dogovora o tom činu nije došlo. Zbog toga je uprava *SUFID*-a odlučila promijeniti pravac za polaganje stupova kojim se dovodila električna energija od hidroelektrane Manojlovac do tvornice u Crnici.⁶²

S obzirom na dosad istraženu problematiku, može se zaključiti da je poduzeće u odnosu na pozitivnu zakonsku regulativu moralo voditi računa o zdravlju svojih zaposlenika. Prema uputama Središnjega ureda za zaštitu od trovanja manganom, poduzeće je trebalo omogućiti pregled svih radnika i namještenika koji su dolazili u doticaj s manganovom prašinom i dimom bez obzira na to radi li se o uredskim zaposlenicima ili pak radnicima ložaćima, utovarivačima i prerađivačima. Nije postojala iznimka, nitko od *SUFID*-ovih zaposlenika nije bio izuzet od pregleda. Sam liječnički pregled, razabire se iz dokumenata, bio je ustaljena praksa jer su i prilikom prijašnjih pregleda svi radnici bez razlike bili medicinski obrađeni.⁶³

Razvlašćivanja i obeštećenja u svrhu moderniteta

Potrebu za električnom energijom za proizvodnju kalcijeva karbida u svojih dvanaest električnih peći tvornica je namirivala iz svojih hidroelektrana. Dobavljanje električne energije tvornici u Crnici nije smjelo ići postojećom elektrotrasom, nego je *SUFID* morao osigurati vlastitu elektrotrasu, zbog čega je dolazilo do imovinsko-pravnih sporova prilikom postavljanja razvodnih stupova i kableske mreže.

Tijekom ljeta 1904. *SUFID*-ova mehanizacija krčila je putove, a kako su putovi za zaprežna kola bili uski za parne strojeve, ponajprije bagere i valjke, nužno su se i nehotice proširivale postojeće prometnice. Tako je na putu od Velušića do Manojlovca, koji je na nekim mjestima bio uzak, predloženo da se dio puta u ukupnoj duljini od 3 km proširi za ukupno 2 metra. Kako

⁶¹ HR-DAŠI-288-KPŠ, Šibenik, 2. siječnja 1907., br. 24510, Zaključak mjesnog Kotarskog Poglavarstva.

⁶² *Isto*.

⁶³ HR-DAŠI-225-OŠ, Split 11. siječnja 1941., Okružni ured za osiguranje radnika u Splitu, Broj: 310/40.

je tih 6000 m² bilo u privatnom vlasništvu, dogovoreno je da će obeštećenje vlasnicima tih parcela riješiti Općina. *SUFID* se za pretrpljenu štetu poradi nemogućnosti korištenja putova tijekom proširenja kolnika i obeštećenja vlasnika privatnih parcela obvezao isplatiti općinskim namještenicima, načelniku Općine Promina Šimi Čoriću i predsjedniku Općine Luki Škovrlju, svotu od 6.000 kruna uz predujam od 1.000 kruna.⁶⁴

U kojoj su mjeri ugovori između poduzeća *SUFID* i lokalnih vlasti bili neuređeni vidljivo je iz sljedećega dokumenta. Prilikom rasprave o koncesiji za naknadu korištenja vodenoga toka na Manojlovcu pravnoj osobi *SUFID* dano je pravo razvlašćivanja općinskoga zemljišta radi razvoja poslovne djelatnosti. To je značilo odrediti cijenu za svaki kvadratni metar zemljišta koje je trebalo prenamijeniti. Poduzeće je prilikom obavljanja poslova zaposjelo i određene prostore koji su bili u posjedu više općina. Zbog toga je Općina Promina, povrh cijene za razvlašteno zemljište, od Društva potraživala naknadu za posječenu ili oštećenu šumu. U tu je svrhu upraviteljstvo Općine Promina odlučilo sklopiti kompromis tako što bi Općina i Društvo imenovali dva vještaka za procjenu štete i na taj način odredili kolika je nastala šteta uslijed obavljenih poslova elektrifikacije. Zadatak vještaka bio je detaljno pregledati teren i zbrojiti sva posječena i oštećena stabla na dijelovima zemljišta koje je poduzeće *SUFID* razvlastilo za potrebne radnje.⁶⁵

Neke parnice vođene protiv poduzeća, poput postupka koji je sud u Šibeniku pokrenuo na inicijativu Porezne općine Dubravica u političkoj općini skradinskoj zbog smetanja posjeda, pokazuju do koje se granice išlo radi ostvarenja profita. Poduzeće je tuženo zbog samovoljnoga i potajnoga postavljanja električnih stupova i kabela za distribuciju električne energije od 14. do 16. kolovoza 1906. godine. Te su ilegalne radove u ime *SUFID*-a odradili njegovi radnici i namještenici na području općine Dubravica. Tuženo je društvo moralo platiti kaznu u roku od četrnaest dana i pod prijetnjom ovrhe 425 kruna za parničke troškove te 2.730 kruna za naknadu. Kako je dokazana samoinicijativna uzurpacija općinskoga vlasništva radi prenošenja električne energije, Okružni sud odio I. ujesen 1906. odlučio je da zbog nezakonito prisvojena prava korištenja zemljišta, a na štetu posjednika, *SUFID* mora obeštetiti oštećenika te platiti parnične troškove.⁶⁶

⁶⁴ HR-DAŠI-5-OUŠ, Šibenik – Oklaj 10. srpnja 1905., Pristatak izmegju D.ra Julija Gazzari kano pumoćenika dioničkog društva „Socieat Anonima per la utilizzazione delle foze idauliche della Dalmazia” s jedne strane i Općine Prominske zastupane po svome načelniku Gospodinu Šimi Čoriću i po svome Prisjedniku Gospodinu Luki Škovrlju.

⁶⁵ HR-DAŠI-5-OUŠ, Šibenik – Velušić, 2. srpnja 1904., izmegju Gospodina inžinira Gioachino Bartoli kano zastupatelja društva „Socieat Anonima per la utilizzazione delle foze idauliche della Dalmazia” s jedne strane i Gospode Šimi Čoriću, načelnika i Luke Škovrlja s druge strane bi uglavljenjo slijedeće.

⁶⁶ HR-DAŠI-5-OUŠ, Šibenik, 10. listopada 1906., Poslovni broj R I 169/6.

Moglo se pretpostaviti da će članovi *SUFID*-a, poučeni iznesenim primjerima, promijeniti strategiju prema lokalnom stanovništvu i lokalnim vlastima. Zaokret se može uočiti iz nagodbe *SUFID*-a i drniške općine.

U tom je slučaju opunomoćenik *SUFID*-a Julije Gazzari predložio općinskim glavarima Drniša, „da se umire duhovi”, kako navodi, donaciju u obliku „izvanredne pripomoći” od 2.000 kruna za zdravstvene potrebe. Na taj bi se način zbog postavljanja stupova i žica za prijenos električne energije na općinsku zemlju ona obeštetila.⁶⁷

Taj će prijedlog biti realiziran sklapanjem nagodbe između *SUFID*-ova opunomoćenika Gazzarija i lokalne uprave, a u svrhu naknade zbog sječe šume do sklapanja pogodbe u travnju 1908., kao i potencijalne buduće štete uvjetovane istim radnjama. Lokacije na kojima su postavljeni stupovi i žice za prijenos električne energije iz Manojlovca u Šibenik, kao i one za telefonske linije – Drinovci, Brištane i Bogetići – dobile su naknadu u ukupnom iznosu od 5.619,88 kruna. Taj je iznos podijeljen na sljedeći način: naselju Drinovci isplaćeno je 515,60 kruna, naselju Brištane 4.135,60 kruna i Bogetićima 968,68 kruna. Dvije su strane tom pogodbom dogovorile da će u slučaju eventualnih budućih sječa šume biti obavljena procjena prema kojoj će lokalna zajednica biti oštećena.⁶⁸

Proces elektrifikacije iziskivao je česte intervencije na onim zemljišnim česticama koje su bile nužne za izgradnju infrastrukture. Zbog toga je bilo mnogo zahtjeva za obeštećenje općinskih i privatnih posjeda.

Zaključak

Analizom rada poduzeća *SUFID* i *La Dalmatienne* od kraja XIX. do polovine XX. stoljeća može se konstatirati da na razvitak gospodarstva utječe čitav niz čimbenika, prije svega pojedinci s vizijom koji su kadri operacionalizirati svoje zamisli. Velike gospodarske izložbe bile su mjesta na kojima su promovirane nove ideje za razvoj privrede. Elektrifikacija Šibenika i šibenske okolice kao izravna posljedica druge industrijske revolucije ne bi, osim spomenutog, bila moguća bez utjecaja globalnih gospodarskih kretanja na ona lokalna. Iako s manjkom kapitala, malobrojni domaći privredni sektor tražio je mogućnost širenja uz pomoć inozemnih investitora. Strani je kapital s druge strane prostor za povećanje prihoda tražio izvan matičnih zemalja, a veliku potporu imao je u protekcionizmu svojih politika i političkih elita.

⁶⁷ HR-DAŠI-5-OUŠ, 26. srpnja 1906., Šibenik, linija Drniš-Moslavac-Šibenik, 5459 i drugi spisi, Advokatska kancelarija Julije Gazzari.

⁶⁸ HR-DAŠI-5-OUŠ, Općinski ured Drniš, 28. travnja 1908., Nagodba sklopljena između Općine Drniš i g. dr. Julija Gazzarija, odvjetnika iz Šibenika kao opunomoćenika „*SUFID*-a”.

Primjeri rada i načina poslovanja *SUFID*-a i *La Dalmatienne* vrlo plastično predočavaju na koji se način velika poduzeća odnose prema državnoj i lokalnoj zajednici. Tu se prije svega misli na utjecanje na imovinsko-pravne odnose poradi izvlaštenja, osobito u pogledu uzurpacije privatnoga vlasništva zbog proširenja putova te prava služnosti nad privatnim i općinskim zemljištem. U vrijeme rane industrijalizacije zadiranje u imovinsko-pravne odnose bilo je nužno da bi se omogućile promjene u prostoru potrebne za razvoj infrastrukture, osobito cesta i dalekovodnih trasa. Ugovorom regulirana prava između poduzeća i državne odnosno lokalne uprave u nekim su situacijama bila ignorirana. Sve situacije dospjele pred sudove, a proizašle iz nepoštovanja ugovornih obveza stranaka u postupku, promptno su se rješavale, osobito one koje su se ticale materijalnih oštećenja fizičkih i pravnih osoba.

Osim što su poduzeća *SUFID* i *La Dalmatienne* u nekim etapama istražena razdoblja zapošljavala više stotina ljudi i na taj način intenzivirala proces modernizacije, njihova je djelatnost već u samom početku polučila i negativne posljedice. Industrijalizacija je pokazala da izravni utjecaj na neposredni okoliš može biti poprilično štetan. Očito je to iz sudskoga spora u kojem je oštećenik tražio nadoknadu zbog štete nastale sagorijevanjem sirovina u visokokaloričnim pećima. Dim koji je izlazio iz tvorničkih dimnjaka prouzročio je znatnu štetu ljudima i okolišu.

Promjene tijekom ekonomske modernizacije u promatranom su razdoblju bile vezane uz urbanizaciju i izgradnju infrastrukture, što je umnogome odredilo društvenu i strukturnu diferencijaciju. Procesi modernizacije u pravilu su bili usko vezani uz procese industrijalizacije. Oni su označavali prije svega rastakanje tradicionalnih društvenih oblika, a potom njihovu zamjenu industrijskim društvenim oblicima, što pokazuju primjeri djelovanja *SUFID*-a i *La Dalmatienne*.

Arhivski izvori

HR-DAŠI-5-OUŠ: Hrvatska, Državni arhiv u Šibeniku, Šibenik, fond 5, Općinsko upraviteljstvo Šibenik od 1854. do 1918.

HR-DAŠI-225-OŠ: Hrvatska, Državni arhiv u Šibeniku, Šibenik, fond 225, Općina Šibenik od 1921. do 1941.

HR-DAŠI-288-KPŠ: Hrvatska, Državni arhiv u Šibeniku, Šibenik, fond 288, Kotarsko poglavarstvo Šibenik od 1866. do 1918.

HR-HDA-313-ZUND: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 313, Zemaljska uprava narodnih dobara Narodne Republike Hrvatske.

HR-HDA-365-RZDP: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 365, Republički zavod za društveno planiranje Socijalističke Republike Hrvatske.

Literatura

BARA, Mario. „Modernizacija urbanog života u Hrvatskoj kroz prizmu javnih politika u razdoblju socijalizma”. *Časopis za suvremenu povijest* 52 (2020), br. 1: 9-33.

BENEVOLO, Leonardo. *Grad u istoriji Evrope*. Beograd: Clio, 2004.

BLAŽEVIĆ, Milivoj. „Šibensko gospodarstvo od sredine 19. stoljeća do 1921. godine”. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 51 (2009): 161-201.

„Cijanamid“. Pristup ostvaren 5. 2. 2020. <https://proleksis.lzmk.hr/15351/>

GRUBIŠIĆ, Slavko. „Pregled povijesti Šibenika 1873. – 1921. godine”. U: *Šibenik. Spomen zbornik o 900. obljetnici*, gl. ur. Slavo Grubišić. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1976: 409-442.

„HE Kraljevac”. HEP Proizvodnja. Pristup ostvaren 12. 1. 2020. www.hep.hr/proizvodnja/hidroelektrane-1528/pp-he-jug/he-kraljevac/1557.

HORVAT, Rudolf. *Povijest trgovine, obrta i industrije*. Zagreb: AGM, 1994 [pretisak].

JAKOVLJEVIĆ, Josip. *Kazivanja o Šibeniku*. Šibenik: Društvo prijatelja šibenskih starina, 1972.

KARAMAN, Igor. „Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom”. *Mogućnosti* (1965), br. 6: 640-661.

KARAMAN, Igor. „Uloga Šibenika u dalmatinskoj privredi potkraj 19. i na početku 20. stoljeća”. *Mogućnosti* (1966), br. 12: 1335-1345.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Privredne prilike i struktura stanovništva pred drugi svjetski rat”. U: *Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta, 1981: 39-62.

KORENČIĆ, Mirko. *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1851-1971*. Zagreb: JAZU, 1979.

KOŠTIĆ, Dragoslav, ur. *Tvornica elektroda i ferolegura Šibenik*. Koper: Tvornica elektroda i ferolegura, Šibenik; NIP EXPORT-PRESS, 1975.

KUKOLEČA, Stevan. *Industrija Jugoslavije 1918-1938*. Beograd, 1941.

LAKATOŠ, Josip. *Industrija Dalmacije*. Zagreb: Naklada Jugoslavenskog Lloyd, 1923.

LAKATOŠ, Joso [Josip]. *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd-a*. Zagreb, 1929.

LANDES, David. *Bogatstvo i siromaštvo naroda*. Zagreb: Masmedia, 2003.

LIVAKOVIĆ, Ivo. *Tisućljetni Šibenik*. Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić”, 2002.

MARČIĆ, Marko. *Gospodarski položaj Dalmacije u Jugoslaviji*. Split, 1919.

MOSER, Josip. *Šibensko munjivo*. Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić”, 1998.

OŽANIĆ, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije. Spomen-knjiga*. Split, 1923.

PERIČIĆ, Šime Tome. *Prinosi povijesti gospodarstva Šibenika i njegova područja do 1940. godine*. Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić”, 2016.

PERIĆ, Ivo. „Vinska klauzula u pretposljednem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji”. *Rad JAZU* 18 (375) (1978): 257-296.

POPOV, Čedomir. *Od Versaja do Danciga*. Beograd: BIGZ, 1976.

„Povijest TEF-a – stup šibenskog industrijskog razvoja u 20. stoljeću”. TEF. Pristup ostvaren 7. 2. 2016. <http://www.tef.hr/stranica/5/povijest-tef-a-stup-sibenskog-industrijskog-razvoja-u-20-stoljecu.html>.

„Povodom 100. godina od početka rada tvornice oko koje je nastalo mjesto. Kratka povijest Tvornice. Prikupio, sažeo, nadopunio, zapisao: Mladen Banović”. *Dugi Rat Online*, 15. 3. 2014. Pristup ostvaren 8. 1. 2020. <http://www.dugirat.com/novosti/76-gospodarstvo/18954-kratka-povijest-tvornice>.

RAOS, Nenad. „Povijest proizvodnje kalcijeva karbida u Hrvatskoj (1897.-1945.)”. *Kemija u industriji. Časopis kemičara i kemijskih inženjera* 67 (2018), br. 5-6: 235-240.

ROGIĆ, Ivan. „Tri hrvatske modernizacije i uloga elita”. U: *Upravljačke elite i modernizacija*, ur. Drago Čengić i Ivan Rogić. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2001., 37-78.

SEMJONOV, Jurij. *Bogatstvo svijeta*. Zagreb: Minerva, 1937.

ŠKARICA, Želimir. *Prvih sto godina hidroelektrane Miljacka (Manojlovac)*. Zagreb: HEP, 2006.

ŠMIT, Mario. *Izgradnja hrvatske aluminijske industrije*. Šibenik: Tvornica lakih metala, 1997.

TAMBAČA, Andrija. *Šibensko iverje 1871-1941*. Šibenik: Društvo Šibenčana i prijatelja Šibenika u Splitu, 1987.

SUMMARY

The 'SUFID' and 'La Dalmatienne' Companies from their Founding to World War II: Notes from the History of the Electrification of Šibenik and its Surroundings

The history of large industrial companies in the late 19th and first half of the 20th century mirrors the modernity of every society. The goal of this paper is to explore the history of the companies 'SUFID' and 'La Dalmatienne' in light of those economic and political developments that influenced their work. Based on archival research conducted in the Croatian State Archives and the State Archives in Šibenik, the work of the 'SUFID' and 'La Dalmatienne' factories in regard to the development of electrification and its consequences are analysed. The focus of study is the production of electrical energy, which made up a significant part of the total production of both companies and greatly changed the life of Šibenik and its surrounding area.

Through case studies on the development of the 'SUFID' and 'La Dalmatienne' companies, some of the more important elements of the functioning of the economy are explained, such as the influence of global economic trends on local economic developments and the influence of international politics on domestic politics, which had a direct impact on the functioning of the economy and the regulation of property-law relations. The consequences of industrialisation, i.e. its direct influence on the immediate surroundings, are also analysed. From the time of early industrialisation, property-law relations were encroached upon, as was the manner of their resolution, in order to pave the way for changes in space needed for the development of infrastructure, especially roads and power transmission line routes.

Key words: 'SUFID'; 'La Dalmatienne'; modernisation; Šibenik; electrification; economic history